

Ziková, Markéta

Ke třem zdrojům lexikálních inovací : (na materiálu substantivních neologismů)

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2001, vol. 50, iss. A49, pp. [155]-165

ISBN 80-210-2600-6

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101767>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MARKĚTA ZIKOVÁ

KE TŘEM ZDROJŮM LEXIKÁLNÍCH INOVACÍ (Na materiálu substantivních neologismů)

1. Analýza slootovorné struktury nově utvářených lexikálních jednotek (LJ) nám poskytuje informace o posunech uvnitř slootovorného systému jazyka. Nově utvořené LJ buď reprezentují v jazyce již stabilizované slootovorné modely a pouze početně rozmnožují produktivní slootovorné řady, nebo se naopak jeví na pozadí existující slootovorné normy jako realizace nově se formujících slootovorných modelů. Tyto nové strukturní modely, které jsou v rovině textu realizovány konkrétními LJ, můžeme označit za **lexikální inovace**. (K pojmu lexikální inovace viz Martincová, 1973.)

Cílem tohoto příspěvku je postižení některých typů lexikálních inovací charakteristických pro substantivní neologismy. Pozornost zaměříme především na ty lexikální inovace, které jsou výsledkem narušení existující slootovorné normy.

Dokladový materiál vychází z korpusu substantivních neologismů, který vznikl excerpcí ze dvou u nás vyšlých slovníků nových LJ (SOCHOVÁ, Z. a POŠTOLKOVÁ, B. *Co v slovnících nenajdete. Novinky v současné slovní zásobě*. Praha : Portál, 1994. a MARTINCOVÁ, O. a kol. *Nová slova v češtině. Slovník neologismů*. Praha : Academia, 1998.) a vlastní excerpcí především publicistických textů a dat získaných z ČNK.

1.1. Neologismy a jejich klasifikace

Neologismy tvoří specifický soubor jednotek stojících na periferii slovní zásoby. Jejich specifičnost se obecně vidí v **příznaku novosti**, kterým se odlišují od jiných LJ systému.

Příznakovost neologismů může být nahlížena z různých hledisek, na jejichž základě jsou dále klasifikovány.

Problematické neologismů nebyla dosud v české lingvistice věnována přílišná pozornost. Studium nových pojmenovacích jednotek se okrajově zabývají obecněji zaměřené práce z oblasti slovo tvorby a lexikologie, např. kapitola Neologie In Filipec a Čermák (1985, s. 98–101), dále dílčí studie a články v odborných časopisech a sbornících zaměřující se především na pronikání přejatých lexikálních prvků do slovní zásoby současné češtiny.

Soustavným výzkumem neologismů se zabývá O. Martinová. Je autorkou jediné komplexní studie věnované neologii (Martinová, 1983), řady menších statí zaměřených na některé specifické

ké problémy neologie (Martincová, 1973, 1987...) a editorkou sborníku příspěvků ze stejnojmenné konference *Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících* (Praha, 2000), zabývajících se otázkami spojenými s lexikografickým zpracováním nových LJ.

Tradičně se při vymezení neologismů uplatňuje diachronní hledisko. Kritériem pro zařazení konkrétní LJ do souboru neologismů je pak přítomnost/nepřítomnost ve slovní zásobě vzhledem ke stanovenému časovému bodu.

Toto kritérium se do značné míry překrývá s kritériem lexikografické (ne)registrace. Neregistrace příslušné LJ ve slovníku samozřejmě nemusí být nutně signálem její „časové“ novosti; může mít více různých příčin. Jednou z nich je např. příslušnost LJ k určité vrstvě slovní zásoby, která nebyla brána v potaz při zpracování daného typu slovníku. K problémům s lexikografickou registrací některých běžně užívaných LJ, které jsou vázány na mluvenou vrstvu slovní zásoby, viz např. HLADKÁ, Z. *Několik poznámek k výběru lexikálních jednotek pro výkladové slovníky*. In Martincová a Světlá (2000, s. 35–43).

Příznak novosti, který odlišuje takto definované neologismy od ostatních jednotek systému, je chápán jako jejich „časová“ charakteristika. (Na opačném pólu „časově“ příznakových jednotek stojí pojmenování označovaná jako archaismy.)

Mezi LJ charakterizované takto vymezeným příznakem novosti lze kromě pojmenování vytvořených na pozadí jiných pojmenování morfologickými postupy (pojmenování spjatá s již existujícími jednotkami lexikonu vztahem slovo-tvorné motivace) řadit i pojmenování přejatá, pojmenování vzniklá rozštěpením významu existujících LJ (tzv. neosémantismy) i víceslovná pojmenování založená na kombinaci jiných LJ. (K tomuto pojetí neologismu viz Filipec a Čermák, 1985.)

Je zřetelné, že neologismy definované příznakem novosti z hlediska diachronního představují poměrně nehomogenní skupinu lexikálních prvků. Ta zahrnuje jak LJ, které se od jednotek obsažených ve slovní zásobě před stanoveným časovým bodem liší co do formy, tak i jednotky, jejichž příznakovost formálně manifestována není. Vzhledem k tomu, že cílem našeho příspěvku je na podkladě porovnání slovo-tvorné struktury nových lexikálních výrazů s existujícím slovo-tvorným repertoárem zachytit některé změny probíhající ve slovo-tvorné soustavě současné češtiny, považujeme za účelné stanovit ještě jiné kritérium pro definování příznaku novosti.

Tímto kritériem je synchronně pojatý příznak novosti. Novost je ze synchronního pohledu příznakem strukturální povahy; novost určité LJ tak podle nás spočívá v novosti její slovo-tvorné formy. Neologismy definované synchronně chápaným příznakem novosti představují pouze podskupinu všech „časově“ nových LJ, a to jednotky, které jsou s jinými spjaté vztahem slovo-tvorné motivace.

Rozdíl v uplatnění diachronního a synchronního přístupu při klasifikaci nových LJ se promítá i do terminologie. Např. v německé lingvistice se pojmenování časově nová označují obecně jako *neue Wörter* a jejich podskupina – pojmenování nově vytvořená na pozadí ve slovníku existujících LJ – jako *Wortneubildungen*. (K terminologii blíže viz Barz, 1998.) V české literatuře se nové prvky slovníku označují souhrnným termínem *neologismus* a ty, které vznikly z jiných lexikálních prvků morfologickými postupy, jsou označovány za *neologismy slovo-tvorné*.

1.2. Systémová nápadnost neologismů

Příznakovost určité LJ se podle nás obecně projevuje jako její **nápadnost v systému**. Systémově nápadné jsou ty LJ, které nejsou plně integrovány do struktury slovní zásoby; pohybují se na její periferii. (O dichotomii *centrum – periferie* a o faktorech majících vliv na příslušnost konkrétních LJ k centru nebo k periferii slovní zásoby viz Filipec, 1966.)

Klasifikace nově utvořených LJ podle stupně jejich nápadnosti (Auffälligkeitsgrad) se používá v německých pracích věnovaných neologii. Někteří autoři vidí nápadnost neologismů ve způsobu jejich strukturální utvářenosti (viz Teubert, 1998), jiní ji chápou jako vlastnost odvíjející od kontextu, v němž je utvořená LJ užita (viz Matussek, 1994).

Systémová nápadnost prostupuje všechny jazykové roviny. Například v subsystému přejatých LJ jsou jednotkami extrémně nápadnými tzv. citátové výrazy. Jsou nápadné jak na rovině fonologické (např. atypické kombinace fonémů), tak na rovině morfologické (např. nezařaditelnost k morfologickému paradigmatu), a zároveň i tím, že jde o jednotky nezapojené do struktury slovotvorných a sémantických vztahů. V subsystému neologismů definovaných synchronně pojatým příznakem novosti se jejich systémová nápadnost nejzřetelněji projevuje v rovině slovotvorné.

Ne všechny neologismy jsou stejně systémově nápadné. Podle stupně nápadnosti je lze rozmístit na osu, jejíž krajní póly představují na jedné straně jednotky nenápadné a na straně druhé jednotky extrémně nápadné.

Stupeň nápadnosti neologismu je ovlivněn různými faktory. Srov. např. Čermákem definované znaky, které podle něj mají vliv na postavení LJ na periferii nebo v centru systému: „primárnost – sekundárnost, bázovost – odvozenost, větší – menší začleněnost do morfologické paradigmaticky...“ (Čermák, 1997, s. 141). Za faktor z našeho pohledu určující považujeme **pravidelnost – nepravidelnost tvoření**.

Na základě toho pokládáme neologismy, které byly pravidelně utvořeny podle produktivních slovotvorných modelů, tj. ty, které se shodují se slovotvornou normou, za jednotky systémově méně nápadné než neologismy, které byly utvořeny podle periferních slovotvorných modelů nebo ty, které vznikly porušením existující slovotvorné normy.

Stupeň systémové nápadnosti daný pravidelností či nepravidelností tvoření spolurozhoduje o tom, zda neologismus zůstane i nadále jednotkou periferie systému, či zda se stane jednotkou centra. U neologismů s nižším stupněm nápadnosti, tj. pravidelně utvořených podle produktivních slovotvorných modelů, existuje poměrně vysoká pravděpodobnost, že postupně přejdou z periferie do centra. (Proces lexikalizace neologismu, tj. proces jeho postupného přechodu z periferie slovní zásoby do jejího centra, je provázen ztrátou příznaku novosti a dovršen jeho integrací do struktury příslušného slovotvorného hnízda, v němž se stává motivátem pro další pojmenování.) Tyto neologismy označujeme jako **perspektivní LJ**.

Na základě toho lze za perspektivní považovat především ty neologismy, které splňují dvě základní kritéria: 1. mají průhlednou slovotvornou motivaci, 2.

jsou pravidelně utvořeny. Splnění obou těchto kritérií oslabuje příznak novosti daných LJ, a tím usnadňuje proces jejich lexikalizace.

Perspektivnost pravidelně tvořených neologismů tedy úzce souvisí s prediktabilitou lexikálního významu, a tím i s jejich bezkontextovou srozumitelností.

Na úlohu slovtvorné motivace při integraci LJ do slovní zásoby upozornil J. Furdík (1993, s. 19n). Slovtvorná motivace hraje podle něj roli zprostředkovatele lexikálního významu právě u těch slov, která se pohybují na periférii slovní zásoby. „Slovtvorná motivácia je v takýchto slovách ‚nosnou informáciou‘, ktorá sprostredkuje ‚hlavnú informáciu‘ [...], kým je to potrebné, tj. kým sa slovo svojou frekvenciou aj sémantickou štruktúrou nezaradí do centrálnej sféry, do jadra slovnej zásoby.“ (Furdík, 1993, s. 48)

K souvislosti mezi pravidelností tvoření, která udává stupeň nápadnosti (Auffälligkeitsgrad), a mírou lexikalizace (Lexikalisierunggrad) nově utvářených LJ viz Barz (1998).

Příkladem perspektivních neologismů mohou být substantiva pojmenovávající osoby podle jejich činnosti jako *vymahač*, *odpírač*, *roztleskávač*, *převáděč*, *bavič*... Příznak novosti je u nich oslaben tím, že jde o pojmenování s průhlednou motivací (motivačně jsou spjata s verbálními základy) a o pojmenování pravidelně utvořená. V rámci slovtvorné kategorie činitelských jmen reprezentují vysoce produktivní slovtvorný typ se vzorcem $Z_{\text{verb}} + \text{-č}$. Jejich lexikální význam se v podstatě kryje s jejich významem strukturálním („ten, kdo vykonává činnost, která je vyjádřena fundujícím slovesem“). Z tohoto pohledu jde o neologismy systémově nenápadné, u nichž existuje vysoká pravděpodobnost jejich začlenění do jadra slovní zásoby.

Na opačném pólu stojí jednotky systémově nápadné, které kritéria perspektivních LJ nesplňují. Jde z velké části o pojmenování s neprůhlednou motivací, nepravidelně utvořená nebo utvořená podle již neproduktivního slovtvorného modelu. „Často sa tvoria tak, že sa v nich porušuje niektorá konštitutívna vlastnosť príslušného slovtvorného typu (použije sa iný ako zvyčajný formant, okazionalizmus môže mať význam sčasti odlišný od všeobecného významu daného slovtvorného typu; môže byť utvorený od nezvyčajného, nepravidelného slovtvorného základu.“ (Horecký aj., 1989, s. 313) **Extrémně nápadné LJ** se většinou označují jako **okazionalismy**.

Lexikální význam tohoto typu neologismů není, na rozdíl od jednotek pravidelně tvořených, odvoditelný z jejich slovtvorné struktury. Je vázán na konkrétní kontext užití. „Jejich slovtvorná forma činí často slovtvorný význam nezřetelný, neprůzračný [...] vystupuje do popředí úloha kontextu jakožto významotvorného faktoru.“ (Martincová, 1983, s. 140) Lexikalizace takto ad-hoc utvořených neologismů je do značné míry závislá na jiných než jazykových faktorech. (Např. frekvence užití, akceptabilita ze strany adresátů atd.)

1.3. Neologismy jako parasystém?

Při řešení otázky, zda existuje souvislost mezi systémovou nápadností nových LJ, která je dána mírou pravidelnosti jejich slovtvorné struktury, a možností jejich lexikalizace, tzn. integrace do centra slovní zásoby, jsme konstatovali, že jednotky s nižším stupněm nápadnosti, tj. ty, které odpovídají slovtvorné normě, se snáze lexikalizují než jednotky nápadné.

Tato přímá úměra mezi pravidelností slootovorné struktury a schopností lexikalizace neplatí ovšem absolutně. Ne všechny systémově nápadné neologismy, tj. ty, jejichž struktura je výsledkem porušení existujících slootovorných zákonitostí a pravidel, musí nutně zůstat jednotkami periferními. Na pozadí základního slootovorného systému se totiž rýsují i celé skupiny neologismů, které sice vznikly anomálními slootovornými procesy, přesto jde o jednotky perspektivní. Tvoření těchto LJ lze interpretovat jako porušení slootovorné normy, ale toto porušení má již charakter nastupující **strukturní změny**. Tyto jednotky jsou zdrojem zmíněných lexikálních inovací a podle nás právě ony tvoří jádro neologického subsystému.

Systematické narušování slootovorné normy spojené s aktivací periferních slootovorných postupů a prostředků, které se na pozadí struktury fungujícího slootovorného systému jeví jako anomálie, je jedním z určujících rysů tzv. parasystémů.

Pojem **parasystém** uvedl do lingvistické terminologie D. Šlosar v souvislosti se svým zkoumáním slootovorného vývoje substantiv. (K pojmu viz ŠLOSAR, D. Opyt razrobotki optimalnoj modeli dlja sravnenija rodstvennych jazykov v oblasti slovoobrazovanija. In NEŠČIMENKO, G. P. (ed.) *Sopostavitel'noje izučenije slovoobrazovanija slavjanskich jazykov*. Moskva 1987, s. 116–121.) Především na základě slootovorné analýzy rozsáhlého materiálu kompozitních pojmenování došel k závěru, že při tvorbě specifických okruhů pojmenování – proprií, expresivních pojmenování a termínů – jsou hojně využívány slootovorné prostředky a postupy, které lze z hlediska jejich produktivity při tvorbě ostatních typů pojmenování označit za periferní. Tato pojmenování (propria, expresiva, termíny) pak podle něj utvářejí tzv. parasystém, který se „jeví jako sekundární soustava vzniklá na pozadí základního systému nociónálních apelativ“ (Šlosar, 1999, s. 36)

K základním obecným rysům, které charakterizují jednotlivé parasystémy, náleží především příznakovost jeho jednotek ve slootovorné rovině. Tato příznakovost se projevuje tzv. **parasystémovým tvořením**, které je založeno „na volnějších pravidlech derivace a kompozice a disponuje osobitými formanty a slootovornými typy“. (Pleskalová, 2000, s. 42)

Jestliže jsme charakterizovali neologismy jako soubor příznakových LJ (z hlediska synchronně pojatého příznaku novosti) stojících na periférii systému, pro něž jsou charakteristické některé postupy parasystémového tvoření (zvláště systematické porušování normy spojené s aktivací periferních slootovorných prostředků a postupů), pak můžeme tvrdit, že i ony tvoří, obdobně jako jiné lexikální subsystémy (propria, termíny, expresiva), parasystém s jeho charakteristickými rysy.

Uplatnění kritérií parasystému s jeho specifickým parasystémovým tvořením i na popis neologismů nám pak umožní zachytit a popsat i ty slootovorné jevy, které se z pohledu základní slootovorné soustavy jeví jako výsledky nahodilého, a tedy nesystémového tvoření.

2. Neologismy a jejich parasystémové tvoření

Ve druhé části našeho příspěvku se na třech konkrétních případech pokusíme ilustrovat, v čem spočívá specifičnost tvoření substantivních neologismů. Zamě-

říme se pouze na ty případy, kdy je tvoření nových LJ spojeno s porušením existující slovtvorné normy a vede k posunům uvnitř slovtvorné struktury jazyka.

1. Aktivace periferního slovtvorného formantu mimo jeho funkci v základním slovtvorném systému
2. Analogické tvoření nápodobou morfematické struktury spojené s obohacením repertoáru slovtvorných prostředků
3. Překračování hranic slovtvorné kategorie vedoucí k ustálení nového sémanticko-slovtvorného typu

2.1. Aktivace slovtvorných prostředků, které v základní soustavě zastupují **okrajové slovtvorné typy**, je pro parasystémové tvoření typická. Parasystém ovšem využívá tyto okrajové formanty bez ohledu na to, jaké slovtvorné typy primárně zastupují. Výraznými reprezentanty parasystémových sufixů, které se podílejí na tvorbě nových pojmenování bez zřetele k funkci, kterou mají v základním slovtvorném systému, jsou například variantní sufixy *-oš* a *-ouš*.

Sufixy *-oš/-ouš* se primárně odvozují substantiva označující nositele vlastnosti. V rámci této slovtvorné kategorie jde o okrajový slovtvorný typ se vzorcem $Z_{adj} + -oš/-ouš$. (To, že jde o neproduktivní slovtvorný typ, je způsobeno především omezenou distribucí těchto sufixů; jsou vázány na primární adjektiva: *bílý* → *bělouš*, *starý* → *starouš*.)

Vidíme, že v základní slovtvorné soustavě plní formanty *-oš/-ouš* primárně funkci kategoriálně zařazujících slovtvorných prostředků – ve spojení s určitým typem základu zastupují slovtvorný typ. V konkurenci s jinými sufixy v rámci téže slovtvorné kategorie pak mají i sekundární funkci – jsou indikátory expresivního příznaku. (Srov. expresivní příznakovost členů ve dvojicích slovtvorných synonym jako *slepec* – *slepouš*, *stařec* – *starouš*, *chytrák* – *chytrouš*.)

Parasystémové tvoření aktivuje právě sekundární funkci těchto sufixů – schopnost, na pozadí paralelně derivovaných pojmenování, vyjádřit expresivní příznak. Funkční přehodnocení slovtvorných formantů *-oš/-ouš* vede k tomu, že při tvorbě neologismů ztrácejí úlohu reprezentantů slovtvorného typu a nabývají primární funkce indikátorů expresivity. O tom, že formanty *-oš/-ouš* v parasystému nereprezentují určitý slovtvorný typ, svědčí značná různorodost fundujících základů, k nimž jsou připojovány: proprium: *Cikán* → *Cigoš*, *Jugoslávec* → *Jugoš*, *Ukrajinec* → *Ukroš* X apelativum: [+person] *intelektuál* → *intoš/intouš*; *komunista* → *komouš*, *homosexuál* → *homouš* / [-person] *materiál* → *matroš*, *seriál* → *seroš*.

O tom, že sufixy *-oš/-ouš* obecně náleží k typickým parasystémovým slovtvorným prostředkům, vypovídá jejich podíl na tvorbě jak termínů, tak i uplatnění v onymické slovtvorbě. Viz jejich charakteristika v TŠC II: „Jde vesměs o neproduktivní nebo jen velmi omezeně produktivní citově zabarvené nebo v odborné terminologii přírodopisné využitě způsoby tvoření.“ (TŠC II, s. 328) O jejich podílu na tvorbě antroponym viz PLESKALOVÁ, J. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. Brno : Masarykova univerzita, 1998, s. 74 a 86.

2.2. Pro parasystémové tvoření neologismů, které je spojeno s porušením slovtvorné normy, je typické i tzv. **analogické tvoření**. Analogickým tvořením se

rozumí tvoření slov pouhým napodobením morfemické struktury již existujících pojmenování. „Analogická slovtvorba tohto druhu [...] sice nepatří k základným slovtvorným postupom, nestojí v centre slovtvorného systému (je to v podstate iba osobitný druh derivácie), ale nie je ani javom celkom periférnym.“ (Furdík, 1993, s. 55)

Tímto specifickým slovtvorným postupem jsou tvořena např. četná substantiva zakončená na *-log*: *kruholog*, *pojmológ*, *goetholog*, *haškolog*...

Tato pojmenování vznikla nápodobou morfemické struktury LJ typu *numerolog*, *scientolog*, *teatrológ*, které se řadí ke slovtvornému typu se strukturálním vzorcem $Z_{\text{subst}}(-\text{logie}) + -0$ a onomaziologickou strukturou „osoba označující odborníka v příslušném oboru“. Tento slovtvorný typ sdružuje substantiva motivačně spjatá se složenými substantivy označujícími názvy oborů zakončenými na *-logie*, od nichž byla pravidelně utvořena slovtvorným způsobem konverze: *numerologie* → *numerolog*, *scientologie* → *scientolog*, *teatrologie* → *teatrológ*. Srov. jejich hodnocení v TŠČ II: „Jde tu o slovtvorný typ transformující názvy oborů na *-ie* v názvy odborníků na *-0*.“ (TŠČ II, s. 168)

Vzhledem k tomu, že jde o pojmenování se zřetelnou motivací a pravidelnou slovtvornou strukturou, lze pojmenování jako *filmolog*, *numerolog*, *obezitolog*, *scientolog*, *teatrológ*... hodnotit jako perspektivní neologismy s vysokou pravděpodobností lexikalizace.

Existuje však celá skupina pojmenování s analogickou povrchovou strukturou (typ *kruholog*, *shakespearolog*), k nimž fundující substantivum na *-logie* neexistuje. Jejich strukturální význam je totožný s významem pojmenování pravidelně utvořených podle zmíněného slovtvorného typu, zakládají se však na odlišném strukturálním vzorci. Jde o pojmenování odvozená od různých typů substantiv prostřednictvím morfémového segmentu *-log*: $Z_{\text{subst}} + -\text{log}$ (*kruh* → *kruholog*, *Shakespeare* → *shakespearolog*).

Existence těchto analogicky utvořených substantiv, jež se neopírají o příslušná fundující slova, je dokladem postupného přehodnocování funkce morfému, které vede až ke změně jeho statutu. Funkční přehodnocení morfému založené na jeho postupném osamostatňování z určitých typů pojmenování představuje výrazný typ lexikální inovace, která významným způsobem proměňuje slovtvornou strukturu jazyka.

Morfém *-log* byl původně vázán pouze na existenci internacionálních kompozit se zadním členem *-logie*. Analogickým vydělováním z pojmenování derivovaných od těchto kompozit nulovým sufixem nabývá funkci aktivního slovtvorného prvku domácí slovtvorné soustavy. Z tohoto pohledu jde o funkčně nevyhraněný morfém stojící na pomezí mezi morfémem kořenovým a morfémem afixálním.

Morfémově nevyhraněné prvky, které vznikly buď osamostatňováním (především z přejatých slov) nebo naopak ztrátou samostatnosti, se souhrnně označují jako afixoidy. Podle postavení vůči kořenovému morfému lze dále rozlišovat prefixoidy a sufixoidy. (K pojmu afixoid blíže viz Martincová a Savický, 1987.)

S kořenovými morfémy má morfém *-log* společné to, že si zachovává relativně samostatný lexikální význam, který lze parafrázovat jako „odborník na“, a že

je k fundujícímu základu vždy připojen pomocí konektu (-o-). S afixálními morfémy jej spojuje to, že se ve slovní zásobě nevyskytuje jako samostatná LJ, a především jeho téměř neomezená spojitelnost s různými typy substantivních základů: propriální: *švejkolog, kavkazolog, tibetolog* X apelativní: přejatý: *cirkusolog, dietolog, humorolog, médiolog* / domácí: *bahnolog, dojmolog, vlasolog*.

Mezi sufixoidy, které se postupně osamostatňují z funkce zadních členů přejatých internacionálních kompozit a které se zapojují do domácího slovotvorného systému jako jeho aktivní slovotvorné prvky, lze řadit i morfémy typu *-fil* (*jazzofil, kinofil, pornofil*), *-man* (*mýtoman, videoman*) ap.

Přehodnocování funkce původně vázaných kořenových morfémů vede k utváření nového strukturního slovotvorného modelu ($Z_{\text{subst}} + \text{sufixoid}$) a tím i k obohacování slovotvorného inventáře češtiny o rozrůstající se skupinu morfematicky se teprve vyhraňujících slovotvorných prvků.

Na funkčním přehodnocení tohoto původem kořenového morfému je budován i nový slovotvorný typ s těmito konstitutivními znaky: 1. typ základu: vlastní jména označující osoby, 2. onomaziologická struktura: „osoba, která je odborníkem na dílo daného autora“ a 3. strukturní vzorec: $Z_{\text{proprium}} + \text{-log}$. Srov. neologismy jako *buddholog, cimrmanolog, demlolog, dylanolog, goetholog, haškolog, kafkolog, komeniolog, shakespeareolog*.

Pojmenování, která byla pravidelně utvořena podle tohoto nově se ustalujícího slovotvorného typu, jsou vzhledem k pravidelnosti své slovotvorné struktury bezkontextově srozumitelná, a splňují proto kritéria perspektivních LJ.

2.3. Porušení slovotvorné normy, na němž je parasystémové tvoření založeno, může spočívat i v **popření některého z relevantních znaků slovotvorné kategorie** a na nižší rovině zobecnění i ustáleného slovotvorného typu.

Případ posouvání hranic slovotvorného typu, které je způsobeno rozšiřováním spojitelnosti sufixu, můžeme ilustrovat na změnách, které probíhají uvnitř slovotvorné kategorie abstrakt odvozených formantem *-ost*.

Formant *-ost* je v základní slovotvorné soustavě monofunkčním slovotvorným prostředkem, jímž se od adjektivních základů odvozují abstraktní názvy vlastností a stavů. Jde o velmi produktivní slovotvorný typ, jehož jádro tvoří substantiva se vzorcem $Z_{\text{adj}} (\text{kval}) + \text{-ost}$. Srov. charakteristiku tohoto slovotvorného typu v MČ I: „Přípona *-ost* je nejproduktivnější v kategorii a také z jednou nejproduktivnějších přípon vůbec. Je jednoznačná (mimo několika málo starých jmen dějových). [...] Základovými slovy jsou výhradně adjektiva, a to adjektiva kvalitativní, řidčeji relační.“ (MČ I, s. 296)

Takto utvořená pojmenování se vyznačují pravidelností onomaziologické i slovotvorné struktury. Proto i neologismy řadící se k tomuto slovotvornému typu (*sebestřednost, pofidérnost...*) jsou jednotkami, které splňují zmíněná kritéria pro perspektivní LJ.

Důkazem systémové nenápadnosti těchto abstrakt zformovaných sufixem *-ost* může být mj. způsob jejich lexikografické registrace. Považují se za zcela pravidelně derivované tvary kvalitativních adjektiv, a jsou proto ve slovnících přihnízďovány ke svým fundujícím LJ. K otázkám spojeným se zpracováním pravidelně tvořených transpozičních derivátů viz BUZÁSSYOVÁ, K.

Syntagmatická a paradigmatická dimenzia lexikálních jednotek vo výkladových slovníkoch (na príklade spracovania abstrákt). In Martincová a Světlá (2000, s. 9–20).

V parasystému neologismů se však rýsují dvě výraznější skupiny abstrakt odvozených sufixem *-ost*, které nebyly utvořeny na základě výše zmíněného centrálního modelu. Jde jednak o pojmenování motivačně spjatá s jinými než kvalitativními adjektivy, jednak o pojmenování s možnou paralelní motivací relačními adjektivy i substantivy. Obě skupiny přesahují tím, že nerespektují distribuční vázanost sufixu, hranice daného slovotvorného typu. Tím, že jsou motivačně spjata s jinými základy než kvalitativními adjektivy, přesahují zároveň i hranice celé slovotvorné kategorie názvů vlastností. Nelze je totiž, podle našeho názoru, interpretovat jako výsledky slovotvorné transpozice.

Slovotvorná transpozice je (vedle mutace a modifikace) jednou ze tří sémantických změn, které podle Dokulilovy teorie charakterizují slovotvorný proces. Je podle něj založena na „transponování lexikálního obsahu z jednoho slovního druhu do druhého“, které je „vynucování potřebami primárně syntaktickými“ (Dokulil, 1982, s. 257)

Transpoziční slovotvorné kategorie substantiv, tj. názvy vlastností a dějů, se vyznačují vysokým stupněm sémantické pravidelnosti. Jejich lexikální význam je odvoditelný z jejich významu strukturního, neboť se s ním fakticky shoduje. (K ekvivalenci slovotvorného významu a významu lexikálního u transpozičních a modifikačních slovotvorných kategorií viz Dokulil, 1978.)

U těch abstrakt, která překračují hranice slovotvorné kategorie názvů vlastností v tom, že jsou motivačně spjata s jinými než kvalitativními adjektivy, ekvivalence slovotvorného a lexikálního významu jednoznačná není. Jejich derivace je často spojena se změnou lexikálního významu výchozího pojmenování. Nelze je tedy považovat za transpoziční deriváty, ale spíše za pojmenování utvořená mutací. (K mutační povaze některých typů abstrakt viz Buzássyová, 1980.)

Přechodný typ mezi mutačními a transpozičními abstrakty derivovanými sufixem *-ost* představují substantiva typu *sametovost*. Jde o substantiva odvozená od primárně relačních adjektiv. Jejich povrchová struktura je shodná se strukturou pravidelně utvořených pojmenování založených na vzorci $Z_{\text{adj}}(\text{kval}) + \text{-ost}$. Jejich onomaziologická struktura se však od těchto pravidelných derivátů liší právě v tom, že jejich lexikální význam se s významem strukturním neshoduje, není z něj přímo odvoditelný. Je vázán na přehodnocení významu primárně relačních adjektiv. Srov. např. relační adjektivum *sametový* (*sametový závěs*) a jeho sekundární užití jako kvalitativního adjektiva ve spojení *sametové rozdělení státu*. Na pozadí takto přehodnoceného významu primárně relačního adjektiva je pak odvozeno abstraktum *sametovost* (*sametovost řešení problému*). Lexikální význam abstrakt na *-ost* je v těchto případech vázán na kontextem determinovaný význam motivujících adjektiv. Tato pojmenování proto nesplňují jedno z námi výše vymezených kritérií perspektivních LJ, jímž je jejich bezkontextová srozumitelnost.

Druhou skupinu abstrakt na *-ost*, která překračují hranice slovotvorné kategorie názvů vlastností, reprezentují pojmenování s paralelní motivací substantiv-

ními základy. V rámci nich představují produktivní slovtvornou řadu abstrakta s kvantitativním významem jako *citovanost, očkovanost, pojištěnost, poslecho-
vost, požárovost, sledovanost...*

Lexikální význam těchto pojmenování se od lexikálního významu jejich motivátů liší přidáním sémem kvantity. Nelze je proto pokládat za výsledky slovtvorné transpozice, ale spíše za deriváty vzniklé mutací. V subsystému abstraktního lexika tak krystalizuje nový sémanticko-slovtvorný typ, který je založen na strukturním vzorci $Z_S + -ost$ a který je definován jednotnou povahou vztahu mezi motivující a motivovanou LJ. Ten lze parafrázovat jako „počet/míra toho, co je vyjádřeno základovým substantivem“. Pojmenování tvořená podle tohoto nového sémanticko-slovtvorného typu mají čitelnou onomaziologickou strukturu, jsou bezkontextově srozumitelná, představují proto perspektivní LJ. (K tomuto kvantitativnímu sémanticko-slovtvornému typu viz též HORECKÝ, J. Slovtvorný význam slov a kontrastivna lexikológia. In *Slovo a slovník*. Bratislava, 1973, s. 79–82.)

3. Závěr

Na základě popisu tří možných zdrojů lexikálních inovací (2.1., 2.2., 2.3.) jsme se pokusili prokázat, že existuje souvislost mezi slovtvornou strukturou neologismů a schopností jejich lexikalizace, tj. integrace do struktury slovní zásoby.

Vycházeli jsme z předpokladu, že neologismy tvoří soubor příznakových LJ (definovaných synchronně pojatým příznakem novosti), který stojí na periférii slovní zásoby. Uvnitř tohoto souboru se nacházejí na jedné straně jednotky, které nadále zůstávají jednotkami periferie, na straně druhé LJ, u nichž existuje předpoklad jejich integrace do centra; ty označujeme za perspektivní LJ.

Určujícím faktorem jazykové povahy, který podle nás ovlivňuje integrovatelnost příslušného neologismu do centra slovní zásoby, je pravidelnost či nepravidelnost jeho slovtvorné struktury. Z tohoto pohledu jsou perspektivními LJ ty neologismy, které mají průhlednou slovtvornou motivaci a jsou pravidelně utvořené podle některého z produktivních slovtvorných modelů. Za perspektivní lze ovšem považovat i ty neologismy, které mají sice nepravidelnou slovtvornou strukturu, již se liší od současné slovtvorné normy, které jsou však možným zdrojem lexikálních inovací. Odlišnost od normy je u nich dána specifiky parasystémového tvoření.

LITERATURA

- BARZ, I. Neologie und Wortbildung. In TEUBERT, W. (ed.) *Neologie und Korpus. Studien zur deutschen Sprache*, Bd. 11, Tübingen : Narr, 1998, s. 11–28.
- BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – HORECKÝ, J. *Dynamika slovej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava : Veda, 1989.
- BUZÁSSYOVÁ, K. Vztah slovtvorného a lexikálneho významu transpozičných derivátov. *Slovo a slovesnosť*, 1980, roč. 41, s. 127–130.
- ČERMÁK, F. *Jazyk a jazykověda: přehled a slovníky*. Praha : Pražská imaginace, 1997.

- DANEŠ, F. – DOKULIL, M. – KUČAŘ, J. *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. Praha : Academia, 1967. [TŠČ II]
- DOKULIL, M. *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha : Nakladatelství ČSAV, 1962. [TŠČ I]
- DOKULIL, M. K otázce prediktability lexikálního významu slovtvorně motivovaného slova. *Slovo a slovesnost*, 1978, roč. 39, s. 244–251.
- DOKULIL, M. K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. *Slovo a slovesnost*, 1982, roč. 43, s. 257–271.
- FILÍPEK, J. Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes. *Travaux linguistiques de Prague 2*, 1966, s. 257–275.
- FILÍPEK, J. a ČERMÁK, F. *Česká lexikologie*. Praha : Academia, 1985.
- FURDÍK, J. *Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. Levoča : Modrý Peter, 1993.
- MARTINCOVÁ, O. *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha : Univerzita Karlova, 1983.
- MARTINCOVÁ, O. Tzv. hybridní složeniny jako lexikální inovace. In *Studia z filologiei polskiej i słowiańskiej XIII*. Warszawa, 1973, s. 171–183.
- MARTINCOVÁ, O. a SAVICKÝ, N. Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. *Slovo a slovesnost*, 1987, roč. 48, s. 124–139.
- MARTINCOVÁ, O. a kol. *Nová slova v češtině. Slovník neologismů*. Praha : Academia, 1998.
- MARTINCOVÁ, O. a SVĚTLÁ, J. (ed.) *Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících*. Praha, 2000.
- MATUSSEK, M. Wortneubildung im Text. *Beiträge zur germanistischen Sprachwissenschaft*, Bd. 7, Hamburg : Buske, 1994.
- Mluvnice češtiny I*. Praha : Academia, 1986. [MČ I]
- PLESKALOVÁ, J. O tzv. parasystému. In *SPFFBU*, A 48, 2000, roč. XLIX, s. 41–47.
- SOCHOVÁ, Z. a POŠTOLKOVÁ, B. *Co v slovnících nenajdete. Novinky v současné slovní zásobě*. Praha : Portál, 1994.
- ŠLOSAR, D. *Česká kompozita diachronně*. Brno : Masarykova univerzita, 1999.
- TEUBERT, W. (ed.) Neologie und Korpus. *Studien zur deutschen Sprache*, Bd. 11, Tübingen : Narr, 1998.

THREE TYPES OF LEXICAL INNOVATIONS (Noun neologisms in contemporary Czech)

This paper investigates the relationship between derivational regularity of neologisms and their capability of becoming vocabulary units.

We assume that the capability of new lexical unit to be incorporated into the lexicon depends on its regularity on the level of word-formation. The neologisms derived according to the productive rules of word-formation are more capable of becoming vocabulary units than others. They are usually called *prospective lexical units*. On the other hand, among irregularly derived lexical units there are neologisms which are, in our opinion, also prospective. Their irregularity on the level of word-formation can be explained as a result of *parasystem derivation*, which depends on specific conditions under which the derivational rules operated. This type of irregular neologisms can be regarded as a source of lexical innovations.

